

Д. Ю. Кравченко

*Національний педагогічний університет
імені М. П. Драгоманова*

D. Kravchenko

National Pedagogical Dragomanov University

**ПОЛІТИКА ОКУПАЦІЙНОГО
ДЕНІКІНСЬКОГО РЕЖИМУ В УКРАЇНІ (1919–1920 РР.)
*The Denikin's Occupational Policy in Ukraine
(1919–1920)***

Проведено історіографічне дослідження проблеми, з'ясовано основні засади внутрішньої політики денікінської влади, досліджено основні державотворчі, соціально-економічні та культурно-національні заходи денікінської окупаційної влади, визначено особливості впровадження та наслідки функціонування денікінського окупаційного режиму в Україні.

Ключові слова: окупаційний денікінський режим, А. Денікін, соціально-економічна політика, аграрна реформа, кірствщина, національно-культурна політика.

In this article the historiographical study of Denikin's regime was conducted. We clarified the basic principles of domestic policy of Denikin's and investigated Denikin's approach to the state building, as well as to the socio-economic, cultural and national politics. We also defined the features and consequences of Denikin's occupation in Ukraine. It is emphasized that Anton Denikin considered Ukraine as an important component of Russia's great power. However, the federal system rejected the principle of national unity. Denikin proposed a national autonomy to replace the regional self-government. "White regime" promised to establish «law and order» in contrast to the lawlessness and arbitrariness of Bolshevism. White movement failed to bring an order to the territory of Ukraine, which had a revolutionary-democratic experience of previous years, because of their anti-Ukrainian essence and a small number. Denikinites ignored the growth of national consciousness of Ukrainian people. This led to miscalculations in their cultural and national politics. The population of Ukraine rose to the fight against Denikin under social and national slogans.

Keywords: Denikin's occupation regime, Anton Denikin, socio-economic policy, agrarian reform, kirstivschnyna, national and cultural policy.

Доба Директорії була найнапруженішим періодом боротьби за владу в Україні між різними політичними силами, кожна з яких намагалася змінити ситуацію в країні. Помітний вплив на перебіг національно-визвольних змагань мав денікінський окупаційний режим, який намагався стабілізувати внутрішню політику в країні на свій лад. Розстановка сил, брак досвіду державного будівництва, непослідовність у відстоюванні національних інтересів, невміння скористатися суперечностями в таборі супротивника повернули хід історії не на користь української революції.

Осмислення доби, пошук оптимальних шляхів розвитку сучасного українського суспільства потребують детального вивчення й аналізу минулого. Об'єктивний аналіз історичного досвіду білогвардійської інтервенції багато значить для вирішення актуальних проблем сучасності, передусім для розбудови національної державності та несе неоціненний урок історії.

Білогвардійська Добровольча армія наприкінці літа окупувала майже всю Україну. Мешканці України, поживши під владою більшовиків, вбачали в денікінцях визволителів, раділи, що більшовицьке панування закінчилось (Бойко, О. 2010). Антибільшовицькі настрої створювали ілюзію загальної єдності. Проте денікінський режим впроваджував своє бачення місця українських земель у нових умовах, що дуже швидко розвіяло найкращі сподівання місцевого населення щодо нової влади, дало зрозуміти, що денікінщина не є альтернативою розвитку української державності.

Метою дослідження є розкрити суть та основні результати окупаційного денікінського режиму в Україні. Для реалізації мети дослідження було обрано такі методи: системно-історичний, аналіз, синтез.

У радянській історіографії 1920-х рр. діяльність А. Денікіна розглядається як середина між реакцією та лібералізмом (Кін, Г. 1927, с. 52), у 1930–1950-ті рр. владу генерала вважали необмеженою диктатурою, а його політику — монархічно-реставраційною та реакційною, традиційними були кліше «контрреволюційний непотріб», «білогвардійське охвістя», «лакей імперіалізму» (Герман, Е. 1936; Загородских, Ф. 1940; Супруненко, М. 1951; Кузьмін, Г. 1958).

Започаткований у 1920-х рр. погляд на А. Денікіна як на творця «денікінщини» (Кін, Д. 1927; Покровский, Г. 1926) — військової диктатури генерала, контрреволюційного, реакційного режиму — набув особливої популярності в 1960–1980-х рр. і віддзеркалювався в більше ніж 200 публікаціях, різних за обсягом, жанром, науковою значущістю (Ипполитов, Г. 2010).

Сучасні російські автори (Л. Антонова, Г. Ипполитов, Д. Панов) оцінюють радянські погляди як далекі від об'єктивності й неупередженості (Антонова, Л. 2011; Ипполитов, Г. 2010, с. 200; Панов, Д. 2003).

У дослідженнях сучасної вітчизняної історіографії окупаційного денікінського режиму основна увага зосереджується на окремих аспектах проблеми:

- аналізі державного ладу (Архієрейський, Д. 2002; Бойко, О. 2010; Крупіна, В. 2005; Буравченков, А. 2001);
- соціально-економічній політиці окупаційного денікінського режиму (Бойко, О. 2010; Шапорда, В. 2003; Реєнт, О. 1996; Реєнт, О. 1997; Реєнт, О. 1999; Корновенко, С. 2010);
- культурно-національній політиці окупаційного денікінського режиму (Бойко, О. 2010; Шапорда, В. 2011);
- єврейських погромах (Козерод, О., Бриман, С. 1996);
- денікінщині (Мироненко, О. 1997);
- реакції місцевого населення на окупаційний денікінський режим (Шапорда, В. 2005; Шапорда, В. 2006; Верстюк, В. 1992; Волковинський, В. 1994; Гриценко, А. 1993).

Нині нема єдності в оцінках окупаційного денікінського режиму. Одні науковці визначають його як «напівдиктатуру чи недовершену диктатуру» (Архієрейський, Д. 2002), інші — як «м'яку» військову диктатуру (Шапорда, В. 2001, с. 108). Дослідники вважають головною метою білого руху «реставрацію монархічного устрою» (Мироненко, О. 1997).

Денікінська окупація в Україні недостатньо вивчена. В радянській та вітчизняній літературі бракує історичних робіт, у яких би всебічно розкривалася вказана проблема.

Отже, виникає потреба вирішити такі науково-практичні завдання: комплексно дослідити основні державотворчі, соціально-економічні й культурно-національні заходи денікінської окупаційної влади, базові засади внутрішньої політики, особливості впровадження та наслідки функціонування денікінської влади в Україні. В цьому полягає новизна наукової розвідки.

На початку 1919 р. консолідувалися всі російські антибільшовицькі сили, що діяли на півдні Росії. 8 січня 1919 р. генерал А. Денікін створив об'єднану армію, яка отримала офіційну назву Збройні сили Півдня Росії (ЗСПР). До її складу ввійшли Добровольча армія, Донська армія, Кавказька армія та інші формування, загалом 85 тис. багнетів і шабель, 204 гармати, 682 кулемети, 6 бронепойздів. На територіях, підконтрольних ЗСПР, верховна влада належала генералові А. Денікіну, як головнокомандувачу. 6 червня 1919 р. він визнав владу Верховного правителя Росії адмірала О. Колчака, проте військові та політичні рішення приймав цілком самостійно. При ньому діяв створений у листопаді 1918 р. урядовий орган — Особлива нарада, що виконувала функції законодавчої та виконавчої влади. У складі уря-

ду існував спеціальний підрозділ Осваг («Осведомительное агентство»), що займався агітаційно-пропагандистською діяльністю, ідеологічним обґрунтуванням денікінської внутрішньої політики. Урядовим центром ЗСПР спочатку був Катеринодар, з липня — Ростов, з 1 серпня — Таганрог (Хромов, С., ред. 1987, с. 114).

А. Денікін стверджував, що «ніяка Росія — реакційна чи демократична, республіканська чи авторитарна, не допустить відторгнення України» (Денікин, А. И., Лампе, А. А. 1991). Ще в січні 1919 р. при Особливій нараді було створено «Підготовчу з національних справ комісію», яка відкинула федеративний устрій, як такий, що порушував принцип національної єдності Росії, та запропонувала замінити національну автономію на регіональне самоврядування.

Малоросійська секція комісії у складі професорів Новоросійського університету (Одеса) І. Линниченка та М. Ляпунова, спеціаліста з аграрних справ А. Білімовича, російського націоналіста з Києва О. Савенка розробила проєкт адміністративної реформи, який передбачав замість етнічних кордонів, встановлених за часів Центральної Ради та Гетьманату П. Скоропадського, утворити на українських землях три окремі автономні області зі своїми органами самоврядування: Київську (Київська та Чернігівська губ.), Харківську (Харківська, Катеринославська та Полтавська губ., а також Бердянський повіт Таврійської губ. і Криворізький гірничо-промисловий район Херсонської губ.) та Новоросійську (Таврійська й Херсонська губ. з центром в Одесі). Така регіональна автономія, не пов'язана з національним змістом, мала на меті послабити «культивований Києвом український сепаратизм». 16 серпня реформу було ухвалено відповідною постановою Особливої наради, 25 серпня її затвердив А. Денікін. Її остаточна реалізація передбачалася після закінчення бойових дій і встановлення миру (Крупіна, В. 2005, с. 12–15). Ліквідуючи все, що нагадувало про українську державу, генерал поділив її територію на три окремі області, що призвело до втрати територіальної цілісності України та порушення етнічних кордонів.

В ході окупації українських земель на них починала діяти тимчасова адміністрація. 25 червня було утворено Харківську область, згодом — Київську й Новоросійську. На чолі областей стояли найвищі військові начальники («головноначальствующі») відповідного регіону: генерали В. Май-Маєвський, А. Драгомиров та М. Шиллінг. Закони попередньої влади з моменту підпорядкування тієї чи іншої місцевості ЗСПР втрачали чинність за постановою Особливої наради (Бойко, О. 2010, с. 125). Таким чином, нові органи перебирали всю військову та цивільну владу, призначали губернаторів, градоначальників, інших високопосадовців.

Скасувавши завоювання Української національної революції, денікінська окупаційна влада заборонила приймати на роботу службовців, які раніше працювали в державних установах УНР та Української Держави гетьмана П. П. Скоропадського, та осіб, підозрюваних у симпатіях до політичних поглядів гетьмана П. П. Скоропадського та с. В. Петлюри, а офіцерам армії УНР пропонувалося перейти до лав білих у чітко зазначений термін, «а в іншому випадку — до них будуть ставитися як до зрадників своєї держави». Причому все зазначене не стосувалося найвищого командного керівництва української армії, яке слід було повіити як зрадників Росії (Кин, Д. 1927, с. 241). Тобто дії денікінської влади у 1919–1920 рр. в Україні фактично були не просто воєнними діями часів громадянської війни, а з самого початку засвідчили цілковите несприйняття українськості, що виявилось у зачистках, знищенні всіх неугодних новому режимові.

А. І. Денікін наголошував на тому, що він ніколи не був монархістом, його політичне кредо полягало в придушенні більшовизму і збереженні державної єдності Росії. Але об'єктивно ідеї єдності та неподільності Росії збігалися з ідеями монархічної Росії, тому громадяни, які проживали на теренах України, в суспільно-політичному контексті ототожнювали білогвардійський рух зі старою дореволюційною російською владою (Шапорда, В. 2011, с. 100).

Політику командування ЗСПР щодо України було ідеологічно обґрунтовано у зверненні А. І. Денікіна «До населення Малоросії», оприлюдненому 25 серпня, коли білі війська наближались до Києва, що перебував під владою більшовиків, але останні у зверненні згадуються лише мимохідь. Відозва спрямовувалась проти Директорії і особисто її лідера С. Петлюри. У документі зазначалося, що головна мета боротьби Добровольчої армії — відновити єдину Росію. В розумінні білих ідеологів не було ніякого українського народу, існувала тільки «малоруська гілка руського народу». Денікінський режим принципово уникав назви «Україна», замінивши її на «Малоросію» (Бойко, О. 2010, с. 125). Тобто А. І. Денікін категорично не визнавав українців нацією, а Україну — державою та був противником будь-якої незалежності України.

Український рух трактувався у зверненні як результат підступних дій німців з метою послабити Російську державу, перш ніж оголосити їй війну. Саме німці роздмухували й підтримували цей рух, маючи на меті відокремити дев'ять південних губерній Росії і об'єднати їх під назвою «Української держави». Далі стверджувалося, що руйнівну справу продовжують колишні ставленики німців — С. Петлюра та його соратники, що повели боротьбу проти відновлення єдиної Росії. А. І. Денікін не врахував тих великих змін,

які призвели до революційних подій 1917–1918 рр. Доброзичливість українців до Білої армії він помилково вважав їхнім бажанням відновити єдину неподільну Росію (Бойко, О. 2010, с. 126).

Два роки Української революції не минули марно, тому повністю проігнорувати українську проблему денікінські ідеологи не могли. Відмовляючи «малоросам» у будь-яких проявах політичної автономії, вони обіцяли поважати «особливості місцевого побуту» українців (Бойко, О. 2010, с. 126). Положення «Звернення» Осваг лягло в основу агітації проти українського самостійництва. Не випадково газети повідомляли, що головною метою Київського відділення Осваг було визначено боротьбу з «українством» (Бойко, О. 2010, с. 127). Через пресу, видання листівок, брошур, на лекціях, у наочній агітації «Звернення» адресувалося насамперед до простих селян, а також до аполітичних, консервативних дрібних землевласників, які, на думку білих ідеологів, були глибоко віддані місцевим традиціям і мові, але не симпатизували українській незалежності. Тому вважалося, що обмежених культурних прав цілком вистачить, щоб ці категорії підтримали денікінську владу (Процик, А. 2002, с. 137).

На протигагу беззаконню та сваволі більшовизму Білий режим пообіцяв встановити «закон і порядок». Там, де обстановка давала змогу, влада намагалася налагодити нормальне життя: було поновлено роботу промислових підприємств і установ, залізничного й водного транспорту. Вже 3 липня відкрилося залізничне сполучення між Харковом і Севастополем, у перших числах вересня — між Харковом та Києвом. Було відновлено повсякденне життя міст: діяльність міського й земського самоврядування, навчальних закладів, банків, закладів торгівлі, а також встановлено тверді ціни на сільськогосподарські продукти, ухвалено закон про кримінальну відповідальність за спекуляцію. В дореволюційній формі відновлювалося правосуддя: суди, прокуратура й адвокатура. Вільно діяли численні політичні партії, майже без обмежень виходила преса (Бойко, О. 2010, с. 128).

Як і за інших політичних режимів, визначальним серед питань внутрішньої політики було селянське. Сучасні українські дослідники (Бойко, О. 2010, с. 128) вважають, що аграрну політику денікінського уряду, викладену в декларації, яку А. І. Денікін підписав 23 березня 1919 р., було спрямовано на підтримку дрібних та середніх власників-селян і закріплення соціального миру на селі.

Через невдоволення селянства продрозкладкою 26 липня 1919 р. А. І. Денікін скасував хлібну монополію, відновлювались принципи вільної торгівлі та ринку, що незабаром стабілізувало ціни на продовольчі товари й усунуло загрозу голоду. Проте необхідність забезпечувати продовольством ар-

мію за браком надійної економічної бази призвела до застосування адміністративних методів: селянин мав сплатити до 1 вересня одноразовий податок на користь білогвардійців у розмірі 5 пудів зерна цьогорічного врожаю з кожної після 4-ї десятини землі. Це відчутним тягарем лягало на селянське господарство (Бойко, О. 2010, с. 129).

Аграрна реформа, над якою працювала спеціальна комісія Особливої наради на чолі з колишнім міністром землеробства гетьманського уряду В. Колокольцевим (згодом — В. Челіщевим), мала в основі задовольнити інтереси середніх і дрібних господарств за рахунок викупу державних та поміщицьких земель. Тимчасово, до проведення реформи, набув чинності земельний закон уряду О. Колчака, за яким земля залишалася в тих власників, у чийх руках фактично перебувала. Під тиском поміщиків, що масово підтримували Білий рух, було ухвалено Правила про збирання врожаю 1919 р., за якими 1/3 хліба, 1/2 трав і 1/6 овочів, які зібрали селяни на колишніх поміщицьких землях, відбиралися як орендна плата. І хоч такі норми вважалися цілком придатними для більшості селянських господарств, це одразу різко протиставило селянство денікінському режиму. Маючи за української влади землю безкоштовно, селяни всіляко саботували аграрне законодавство білогвардійців, відмовляючись сплачувати податки. Восени 1919 р. недоїмки стали повсюдними (Бойко, О. 2010, с. 129–130).

Денікінське законодавство не дозволяло попереднім власникам насильницьки повертати землю і майно, але поміщики масово поверталися до своїх маєтків, змушували селян безкоштовно на себе працювати, обкладали контрибуціями. Велику роль у ставленні поміщиків до селян відіграла помста, тому часто-густо, проводячи антиселянські акції, вони не рахувалися з думкою місцевої влади. Водночас влада нещадно карала селян за непокору владі, затримку поставок сільськогосподарських продуктів. Поширилися карні експедиції, які забирали в селян продовольство, худобу, майно, реманент, вдавалися до екзекуцій.

Армія, не отримуючи продовольства, перейшла до самочинних реквізицій. Спочатку військові платили за хліб гроші, згодом усе частіше розраховувалися квитанціями. Поступово реквізиції ставали безплатними, а межа між ними й грабінництвом майже зникла. В результаті ставлення селянства України до добровольців почало змінюватись: доброзичливість, заснована на очікуванні, що замість більшовицької продрозкладки буде встановлено справжню свободу торгівлі, перетворювалася на ворожість. «Нас грабували більшовики, прийшла Добрармія, якої ми так чекали, і теж нас грабує», — говорили селяни. У відповідь розпочалися масові виступи селян, які значною мірою розвалили тил Збройних сил Півдня Росії (Бойко, О. 2010, с. 130).

Декларація з робітничого питання, видана у квітні 1919 р., загалом також була прогресивною й спрямованою на досягнення порозуміння між капіталом і працею. Вона передбачала «відновлення законних прав власників фабрично-заводських підприємств» і водночас — восьмигодинний робочий день, державний контроль над виробництвом, заходи з охорони праці. Для розробки робітничого законодавства було створено комісію Особливої наради на чолі з М. Федоровим, але до його впровадження справа не дійшла. Реалії були іншими: промислові підприємства повертали власникам, незалежність профспілок режим не визнавав. Робітничу політику фактично визначала влада на місцях. Коли депутація заводського комітету Кам'янського металургійного заводу відвідала керівництво білих в особі генерала А. Шкуро та губернатора Катеринославської губ. генерала с. Щетиніна, то отримала таку інформацію щодо робітничої політики: завод пустять за волею власника, заводський комітет може діяти як допоміжна організація при власнику, профспілки вирішують лише економічні питання, за політичну діяльність каратимуть (Бойко, О. 2010, с. 131).

Біла влада виявилася безсилою вирішити соціально-економічні проблеми краю. В умовах фінансової кризи, браку готівки, непевної політичної ситуації промисловці не збиралися налагоджувати виробництво, а навпаки згортали його, намагаючись розпродати все, що можливо, й перевести капітали в іноземні банки. Це підсилювало розруху в промисловості, вело до зростання безробіття.

Погіршення матеріального становища робітників, посилення спекуляції та дорожнечі спричинило масові страйки навіть на тих підприємствах, де робітники від початку не підтримували радянську владу. Страйки були здебільшого економічні, а не політичні, але підприємці не бажали задовольняти вимоги робітників. Влада ж відповідала на непокору репресіями. Провалилася й спроба створити лояльні до білої влади профспілки, так звана «кірствіщина» — політична кампанія періоду денікінської окупації (серпень — вересень 1919 р.) з об'єднання всіх професійних робітничих спілок м. Києва. Названа за ім'ям її ініціатора — інженера Костянтина Кірсти, який виконував завдання денікінської контррозвідки — розколоти профспілковий рух шляхом створення угруповань, лояльних білогвардійському режимові. Головний ідеолог нового профспілкового руху інженер К. Кірста вбачав вихід зі складного становища в єднанні робітників та інтелігенції навколо Добровольчої армії (Реєнт, О. 1996, с. 77). У газеті «Путь рабочего» кірствіці проповідували «гармонію класових інтересів», активно підтримували Добровольчу армію, вели широку антибільшовицьку пропаганду. Вони організували в Києві низку профспілок, до яких різними методами (від шантажу, підкупу

до безсоромної демагогії) їм удалося залучити частину робітників. У жовтні 1919 р. з ініціативи кірстівського комітету було створено «робітничо-офіцерську роту», яка взяла участь у боях проти Червоної армії. З наступом більшовиків К. Кірста й основне ядро його організації відійшли з денікінцями. Свій експеримент вони спробували повторити в Одесі. Однак восени 1919 і взимку 1920 рр. серед одеських робітників почали переважати антиденікінські настрої. (Реєнт, О. 1997, с. 197). Діяльність кірстівців не знайшла широкої підтримки серед робітників, популізмом без серйозних економічних реформ врятувати ситуацію було неможливо.

Неспроможність білих створити дієвий апарат адміністративного управління, реалізувати свою внутрішню політику частково пояснюється їхньою кадровою політикою в Україні. Українофобство А. Денікіна підштовхнуло його до заборони приймати на роботу осіб, які працювали в установах Української Держави та УНР. З 6 вересня 1919 р. заборонялося брати на роботу й тих чиновників, яких підозрювали в симпатіях до П. Скоропадського та С. Петлюри (Бойко, О. 2010, с. 132). З захопленням нових територій проблема пошуку досвідчених, знайомих з місцевими особливостями та авторитетних осіб потребувала негайного вирішення. Якщо зважити на те, що в Україні зміни політичних режимів супроводжувалася кадровою «чисткою», то невдачі у впровадженні білого законодавства стають цілком зрозумілими. Коло претендентів на відповідальні посади звелось до мінімуму. Через це в Україні факти некомпетентності, зловживань, хабарництва й бездіяльності місцевої адміністрації та правосуддя стали логічним наслідком такої політики.

Зростання окупованої території й розширення лінії фронту потребували більшої кількості особового складу ЗСПР. Як і скрізь на зайнятих територіях, в Україні білогвардійці вдавалися до мобілізацій. Селяни, головний постачальник рядового складу до армій усіх без винятку політичних режимів, що змагалися за владу в Україні, не хотіли йти до денікінської армії. Мобілізації доводилося проводити по кілька разів, бо вони не давали потрібної кількості призовників: у Донбасі мобілізацій було чотири, а Одесі — три, в Харкові — дві (Крупіна, В. 2005, с. 15). Мала ефективність призову змусила військову владу вживати примусових заходів. Провал мобілізацій яскраво свідчив про слабкість влади, яка не змогла знайти дієвих, нерепресивних засобів впливу на селян. Незгодні з політикою білої влади селяни дедалі більше чинили їй опір, поповнюючи лави повстанців і «зелених».

Специфікою мобілізацій в Україні була ненадійність новобранців: як солдат, так і офіцерів. Особливо це стало помітним після того, як білогвардійці захопили Київ, і початку війни проти УНР. Давалася взнаки енергійна агітація петлюрівців. Тому надійність і боєздатність білих формувань була вкрай

низькою. 10 жовтня 1919 р. командир 2-го армійського корпусу генерал М. Проптов доповідав командувачу військ Київської області генералові А. Драгомирову, що мобілізовані солдати й офіцери з Київської, Полтавської, Катеринославської та Херсонської губ., призначені для поповнення його корпусу, який воював проти частин Армії УНР, «є елементом ненадійним і непридатним для боротьби з противником, який перед ним знаходиться» (Бойко, О. 2010, с. 133). Українці не бажали йти до денікінської армії.

Імперсько-центристські орієнтири денікінського середовища визначали його ставлення до української культури. Оголошуючи на всій території Росії державною мовою російську, генерал А. І. Денікін прагнув продемонструвати лояльне ставлення до «місцевих діалектів», до яких відносив і українську мову. Нова біла влада дозволяла мешканцям спілкуватися «малоросійською народною мовою». Відозва генерала А. І. Денікіна забороняла переслідувати «малоросійську народну мову і чинити перешкоди їй в пресі» (Шпорда, В. 2011, с. 100). Вживання «малоруської» допускалося в місцевих урядових установах, земстві та суді. Щодо освіти, то в приватних школах викладати могли будь-якою мовою, у державних — українська допускалася лише в початковій школі. В середній, за бажанням учнів, дозволялися «уроки малоросійської народної мови у її класичних зразках». Також обіцялося не вводити обмежень щодо українського друкованого слова (Бойко, О. 2010, с. 126). Фактично, це було задоволення вимог «культурної автономії». Саме таку позицію з українського питання займав Тимчасовий уряд на початку революції.

Але навіть такі задекларовані незначні поступки українській мові на місцях російські чиновники та військові намагалися ігнорувати. Так, Головнокомандувач військ Харківської області генерал В. З. Май-Маєвський, ще в серпні 1919 р. видав наказ, яким зобов'язав українізовані школи перейти на російську мову навчання. У наказі він посилався на основні положення про «малоросійську» мову та школи, які прийняла напередодні Особлива нарада, котра виступила проти кредитування й відкриття нових шкіл з українською мовою навчання, викладання такої навчальної дисципліни як українознавство. Організація українських шкіл оголошувалася приватною справою (Шпорда, В. 2011, с. 100). Тобто денікінська влада не мала програми розвитку й підтримки українських навчальних закладів. А відверто антиукраїнська політика білогвардійців була спрямована на припинення українізації державної освіти.

Формально задекларувавши повагу до «проявів національного життя», командування ЗСПР та його найближче оточення проводило відверту українофобську політику. Коли міська управа Катеринослава 7 липня влаш-

тувала прийом на честь генерала А. Денікіна, представник українських організацій нагадав йому, що Україна проголосила самостійність. У відповідь Денікін зухвало заявив: «Ваша ставка на самостійну Україну бита... Хай живе єдина неподільна Росія!» (Арбатов, А. 1991, с. 92). Добровольче командування під загрозою суворої кари заборонило виконувати гімн «Ще не вмерла Україна». Воєнний губернатор Києва генерал М. Бредов, усупереч здоровому глузду, повернув датування за старим стилем, а годинники наказав перевести за петроградським часом. Він також наказав поновити знищені за часів Української революції написи на пам'ятнику Богдану Хмельницькому: «Волим под царя восточного, православного» та «Богдану Хмельницькому — Единая неделимая Россия» (Бойко, О. 2010, с. 134). Культурно-національна політика денікінської окупаційної влади стала демонстрацією страху та агресивного несприйняття України як держави й злісної ворожості до українців як народу, їхньої культури, мови та історії, традицій і менталітету.

Всюди, де проходили денікінські війська, проводилася груба протиукраїнська політика, причому на Півдні України вона була особливо брутальною. Тут денікінська влада закривала українські школи, нищила бібліотеки, як, наприклад, на Катеринославщині. Розпуск українських кооперативів, закриття книжкових крамниць, відкрите переслідування всього українського за денікінщини було в південноукраїнському регіоні звичайною справою (Кин, Д. 1927, с. 241). На початку вересня 1919 р. організація українських соціал-демократів з Катеринославщини повідомляла «...закриваються українські школи, просвіти, забороняється українська мова (язик), якою говорили наші прадіди ще за тисячу літ до того, коли примушені були вчитись руського язика, мови наших порабителів» (Феденко, П. 1992, с. 97). Окупанти були сповнені ненависті до всього українського, вороже ставилися до українства та всіх виявів української національно-культурної самобутності.

Про цілеспрямоване припинення українізації державної освіти красномовно свідчить заборона на Харківщині та Полтавщині викладати українською мовою в усіх навчальних закладах. Згідно з рішенням Особливої наради, яке затвердив генерал А. І. Денікін 10 серпня 1919 р., викладати українською мовою заборонялося в тих школах, де до встановлення української влади навчання проводилося російською мовою. Викладання українською допускалося в приватних школах або на приватні кошти. Викладання українознавства скасовувалося, а «малоросійської» мови й літератури допускалися в формі необов'язкових предметів. Щоправда, за умови викладання у «малоросійській» школі на належному рівні в душі єдиної російської державності школу могли прирівняти до державної.

Проте це положення було радше демагогічним кроком, оскільки мало-ймовірно видається ситуація, коли свідомий українець агітував би за велику, єдину та неподільну Росію. Проте навіть генерал А. І. Денікін не зміг знехтувати активним впровадженням української мови. У зверненні «До населення Малоросії» поступка виявилась лише в дозволі розмовляти «малоросійською народною мовою» в місцевих установах і суді. Проте на місцях цей дозвіл іноді ігнорували, тому вживання української мови ставало підставою для покарань. Як свідчив хорунжий Дорошенко, «під час мобілізацій Добровольчої армії на Україні відношення до мобілізованих старшин і козаків було дуже ворожим, за кожне слово, котре було сказано українською мовою, притягали до суворої відповідальності» (Шапорда, В. 2011, с. 101).

Жахливої руйнації зазнала Українська академія наук. Денікінська адміністрація не бачила їй місця в новій російській державі, проте з огляду на значну суспільну вагу її членів та можливий негативний розголос, закрити цей заклад безповоротно білогвардійці не наважувалися. Біла влада вагалась у визначенні статусу Академії: від Київського центру Російської академії наук до приватного наукового товариства «Київська академія наук». Перший президент Української академії наук, основоположник геохімії, біогеохімії та радіогеології В. І. Вернадський, який обіймав цю посаду від заснування Академії 1918 р. і до 1921 р., так охарактеризував ставлення білогвардійських владних кіл до подальшої долі української академії: «Шукають виходу: і хочеться, і колеться. Не хочуть затверджувати, але й не хочуть знищувати» (Вернадський, В. 1994, с. 142).

Лише завдяки авторитету В. І. Вернадського, який наполягав на тому, що Українську академію наук слід зберегти на державному утриманні, на засіданні 1 жовтня 1919 р. Особлива нарада передала її долю на розсуд учених рад південноросійських університетів. До ухвалення відповідного рішення слідувало зберігати склад Академії та охороняти її майно. Така двоїста позиція денікінської влади й відтягування остаточного вирішення проблеми були радше прагненням уникнути подальшого існування Української академії наук та негативного соціального розголосу в разі її остаточного закриття. Тим часом діяльності цієї української наукової установи чинилися всілякі перешкоди, наукові підрозділи Академії позбавлялися приміщень. За період денікінської окупації кількість наукових співробітників в Академії наук України з 1000 осіб зменшилася майже вдвічі (Шапорда, В. 2011, с. 101). Тобто брак у денікінської влади чіткої програми розвитку й підтримки наукових установ, антиукраїнська політика білогвардійців щодо української культури були спрямовані на припинення українізації державної науки та переведення науки з державного на місцевий рівень.

Було знищено 117 назв українських книжок. У Києві закрили майже всі українські часописи. Репресивність добровольчої політики була різуче помітною на тлі розквіту української культури за доби Української Держави. Така ситуація змусила навіть великодержавний «Союз Визволення Росії» просити генерала А. І. Денікіна припинити переслідування українського культурного руху. Відповідь білого генерала — «Культуру від політики відокремити не можна» — яскраво вказувала на цілковиту декларативність його ліберальних заяв про українську культуру (Шапорда, В. 2011, с. 102).

Варто зазначити, що Особлива нарада, попри все, таки виділяла певні кошти на утримання вищих навчальних закладів в Україні. Так, протягом липня — вересня 1919 р. було асигновано 500 тис. руб. Катеринославському університету, 1 млн. руб. — Харківському жіночому медичному інституту, 188 тис. 400 руб. — ветеринарному інституту тощо (Шапорда, В. 2011, с. 101). Спорадичність і нерегулярність цих виплат свідчать про повну відсутність у денікінської влади чіткої програми розвитку й підтримки українських вишів.

У містах Півдня України відбувалися масові переслідування і навіть розстріли українських учителів, кооператорів та інших культурних діячів. Так, у Єлисаветграді на Херсонщині влітку 1919 р. денікінці закатували 18 українських громадських діячів. Серед них були Т. Біланенко — член Трудового Конгресу і голова єлисаветградського Союзу споживчих товариств, Г. Островський — молодий місцевий громадський діяч та інші. Катеринославський поміщик Родзянко в записці до генерала А. І. Денікіна звинувачував навіть усе місцеве українське духовенство на чолі з катеринославським архієпископом Агапітом у тому, що, мовляв, це — «натхненники петлюрівщини». Як і в інших регіонах України, на Півдні в деклараціях і наказах денікінського командування не було навіть згадки про будь-які автономні права України. «Словом, проводилася рішуча і безоглядна реставрація старої дореволюційної Росії», — писав І. Мазепа. «Люди, що приходили з того фронту, оповідали, що денікінський режим навіть гірший за більшовицький і своєю реакцією перевищує давні царські порядки» (Мазепа, І. 2003, с. 33–34). Загалом внутрішня культурна політика Збройних Сил Півдня Росії, попри ліберально-демократичні заяви керівництва, була консервативна, відверто українофобська та репресивна.

Таким чином, А. І. Денікін вважав Україну дуже важливою складовою великодержавної Росії. Окупаційний денікінський режим був політичною силою, яка пропонувала шлях виведення Росії з постімперської кризи, альтернативний більшовизму. Його ідеологія була консервативно-ліберальною і близькою до кадетської партії.

Денікінський режим, який декларував відновлення законності й порядку; соціально-економічну політику, спрямовану на досягнення соціальної рів-

новаги; повагу до історичного укладу життя народу мав потенційних прибічників серед українського населення. Проте орієнтація на заможні верстви суспільства, реванш поміщиків на селі, відвертий грабіж селян з боку влади та військових, репресії проти всіх невдоволених сприймалися як реакція й викликали відповідний спротив.

Революційні процеси та їх наслідки, зростання національної свідомості українського народу, які білогвардійці проігнорували, зумовили прорахунки в культурно-національній політиці денікінців. Політичний проект білих зазнав цілковитого краху, коли зіштовхнувся з українськими реаліями. Мешканці України піднялися на боротьбу з А. І. Денікіним під гаслами як соціальними, так і національними.

Антонова, Л. 2011. *Политические воззрения А. И. Деникина в России и эмиграции: формирование и эволюция*. Ростов-на-Дону: ЮФУПИ.

Арбатов, А. 1991. *Екатеринослав 1917–1922 гг. Архив русской революции*. Т. 12. Москва: Терра. 83–148.

Архіерейський, Д. 2002. Денікінський терор. Політичний терор і тероризм в Україні. XIX–XX ст. *Історичні нариси*. Київ: Наукова думка. 161–177.

Бойко, О. 2010. Денікінський режим на Українських землях: державний устрій, соціально-економічна і національна політика. *Проблеми вивчення історії Української революції 1917–1921 років: збірник наукових праць*. Київ: Інститут історії України НАН України. Вип. 5. 115–144.

Буравченков, А. 2001. Білий рух (в Україні). *Довідник з історії України (А — Я)*. Київ: Генеза. 66–67.

Буравченков, А. 2003. Білий рух (в Україні). *Енциклопедія історії України*. Київ: Наукова думка. 279–281.

Вернадский, В. 1994. *Дневники. 1917–1921*. Киев: Наукова думка.

Верстюк, В. 1992. *Махновщина: селянський повстанський рух на Україні (1918–1921)*. Київ: Наукова думка.

Волковинський, В. 1994. *Нестор Махно: легенди та реальність*. Київ: Перліт продакшн, ЛТД.

Герман, Е. 1936. *Вопросы истории гражданской войны в советской литературе*. Москва: Пролетарий.

Гриценко, А. 1993. Політичні сили в боротьбі за владу в Україні (кінець 1917 — поч. 1919 р.). *Історичні зошити*. Київ: Ін-т історії України НАН України.

Гриценко, А. 1996. *Політичні сили в боротьбі за владу в Україні: рік 1919*. Київ: Ін-т історії України НАН України.

Деникин, А., Лампе, А. 1991. *Трагедия Белой армии*. Москва: Студия Тритэ-Рос. Архив.

Загородских, Ф. 1940. *Борьба с деникинщиной и интервенцией в Крыму*. Симферополь: Крымское Государственное Издательство.

Ипполитов, Г. 2010. Деникин = Деникинщина. Генерал-лейтенант А. И. Деникин в годы российской гражданской войны. Советская историография проблемы (вторая половина 1960-х — первая половина 1980-х гг.). *Известия Самарского научного центра Российской академии наук*. Т. 12. Вып. 6. 193–204.

Кин, Д. 1927. *Деникинщина*. Ленинград: Прибой.

- Кин, Д. 1927. *Деникинищина на Україні*. Харьков: Книгоспілка.
- Козерод, О. Бриман, С. 1996. *Деникинський режим і єврейське населення України в 1919–1920 гг.* Харьков: Курсор.
- Корновенко, С. 2010. *Аграрна політика урядів А. Денікіна та П. Врангеля (1919–1920 рр.)*: автореф. дис. ... докт. іст. наук. Київ: Інститут Історії України НАНУ.
- Кравцевич, В. 2000. Що сталося в Києві 31 серпня 1919 року. *Військово-історичний альманах*, № 1. 24–45.
- Крупіна, В. 2005. *Білий рух в Україні (1917–1920 рр.)*: автореф. дис. канд. іст. наук. Київ: Ін-т Історії України НАНУ.
- Кузьмін, Г. 1958. *Гражданская война и военная интервенция в СССР*. Москва: Воениздат.
- Курас, І., ред. 2003. *Політична історія України. ХХ століття. Революція в Україні: політико-правові моделі та реалії (1917–1920)*. Т. 2. Київ: Генеза.
- Литвин, А. 1996. *Репрессии по-генеральски. Адмирал А. В. Колчак и генерал А. И. Деникин. Красный и белый террор в России. 1918–1922 гг.* Москва: Яуза.
- Мазепа, І. 2003. *Україна в огні й бурі революції 1917–1921 рр. Кам'янецька доба. Зимовий похід*. Т. 2. Київ: Темпора.
- Мироненко, О. 1997. *Денікінщина. Українське державотворення: невitreбуваний потенціал. Словник-довідник*. Київ: Либідь.
- Панов, Д. 2003. «Очерки русской смуты» А. И. Деникина в общественно-политической борьбе 20-х — начала 30-х гг. ХХ века. Нижний Новгород: НГАСУ.
- Покровский, Г. 1926. *Деникинищина. Год политики и экономики на Кубани (1918–1919 гг.)*. Харьков: Пролетарий.
- Процик, А. 2002. Російський націоналізм і Україна в добу революції і громадянської війни. *Український історичний журнал*, № 5. 130–139.
- Прохоров, А., ред. 1980. *Деникинищина. Советский энциклопедический словарь*. Москва: Советская энциклопедия.
- Реєнт, О. 1997. Кірстівщина. *Малий словник історії України*. Київ: Либідь.
- Реєнт, О. 1996. *Українська революція і робітництво: Соціально-економічні та політичні зміни 1917–1920 рр.* Київ: Ін-т історії України НАН України.
- Реєнт, О. 1999. *У робітнях історичної науки*. Київ: Просвіта.
- Супруненко, М. 1951. *Україна в період воєнної інтервенції та громадянської війни (1918–1920 рр.)*. Київ: Держполітвидав УРСР.
- Феденко, П. 1992. Повстання нації. *Збірник пам'яті Симона Петлюри (1879–1926)*. Київ: Фенікс. 76–108.
- Федюк, В. 1990. *Деникинская диктатура и ее крах*. Ярославль: ЯрГУ.
- Хромов, С., ред. 1987. *Гражданская война и военная интервенция в СССР: Энциклопедия*. Москва: Советская Энциклопедия.
- Шапорда, В. 2003. Аграрна політика А. Денікіна та її вплив на становище селян Півдня України (серпень 1919 р. — січень 1920 р.). *Наукові праці*. Т. 27. Вип. 14. Історичні науки. Миколаїв: Вид-во МДГУ ім. Петра Могили. 84–87.
- Шапорда, В. 2006. Антиденікінський селянський повстанський рух на Одещині (серпень 1919 року — січень 1920 року). *Наукові праці*. Т. 48. Вип. 35. Історичні науки. Миколаїв: Вид-во МДГУ ім. Петра Могили. 108–111.
- Шапорда, В. 2005. Антиденікінський селянський повстанський рух на Херсонщині (серпень 1919 року — січень 1920 року). *Наукові праці*. Т. 37. Вип. 24. Історичні науки. Миколаїв: Вид-во МДГУ ім. Петра Могили. 134–137.
- Шапорда, В. 2001. Дослідження денікінського окупаційного режиму в Україні

(грудень 1918 — січень 1920 р.) у сучасній вітчизняній історіографії. *Історія. Наукові праці*. Вип. 159. Т. 171. Миколаїв: Вид-во МДГУ ім. Петра Могили. 107–110.

Шапорда, В. 2011. Культурна політика денікінського окупаційного режиму на Півдні України (середина 1919 року — січень 1920 року). *Чорноморський літопис*. Вип. 4. Миколаїв: Вид-во МДГУ ім. Петра Могили. 99–103.

Antonova, L. 2011. *Politicheskie vozzrenija A. I. Denikina v Rossii i jemigracii: formirovanie i jevoljucija*. Rostov-na-Donu: JuFUPI.

Arbatov, A. 1991. *Ekaterinoslav 1917–1922 gg.* Arhiv russskoj revoljucii. T. 12. Moskva: Terra. 83–148.

Arkhiierejskiy, D. 2002. *Denikinskiy teror. Politychniy teror i teroryzm v Ukraini. XIX–XX st. Istorični narysy*. Kyiv: Naukova dumka. 161–177.

Boiko, O. 2010. Denikinskiy rezhym na Ukrainskykh zemliakh: derzhavnyi ustrii, sotsialno-ekonomichna i natsionalna polityka. *Problemy vyvchennia istorii Ukrainkoj revoliutsii 1917–1921 rokiv: zbirnyk naukovykh prats*. Kyiv: Instytut istorii Ukrainy NAN Ukrainy. Vyp. 5. 115–144.

Buravchenkov, A. 2001. Bilyi rukh (v Ukraini). *Dovidnyk z istorii Ukrainy (A — Ia)*. Kyiv: Heneza. 66–67.

Buravchenkov, A. 2003. Bilyi rukh (v Ukraini). *Entsyklopediia istorii Ukrainy*. Kyiv: Naukova dumka. 279–281.

Vernadskij, V. 1994. *Dnevniky. 1917–1921*. Kiev: Naukova dumka.

Verstiuk, V. 1992. *Makhnovshchyna: selianskyi povstanskiy rukh na Ukraini (1918–1921)*. Kyiv: Naukova dumka.

Volkovynskiy, V. 1994. *Nestor Makhno: lehendy ta realnist*. Kyiv: Perlit prodakshn, LTD.

German, E. 1936. *Voprosy istorii grazhdanskoj vojny v sovetskoj literature*. Moskva: Proletarij.

Hrytsenko, A. 1993. *Politychni syly v borotbi za vladu v Ukraini (kinets 1917 — poch. 1919 r.)*. *Istorični zoshyty*. Kyiv: In-t istorii Ukrainy NAN Ukrainy.

Hrytsenko, A. 1996. *Politychni syly v borotbi za vladu v Ukraini: rik 1919*. Kyiv: In-t istorii Ukrainy NAN Ukrainy.

Denikin, A., Lampe, A. 1991. *Tragedija Beloj armii*. Moskva: Studija Tritje-Ros. Arhiv.

Zagorodskih, F. 1940. *Bor'ba s denikinshinoj i intervenciej v Krymu*. Simferopol': Krymskoe Gosudarstvennoe Izdatel'stvo.

Ippolitov, G. 2010. Denikin = Denikinshhina. General-lejtenant A. I. Denikin v gody rossijskoj grazhdanskoj vojny. *Sovetskaja istoriografija problemy (vtoraja polovina 1960-h — pervaja polovina 1980-h gg.)*. *Izvestija Samarskogo nauchnogo centra Rossijskoj akademii nauk*. T. 12. Vyp. 6. 193–204.

Kin, D. 1927. *Denikinshhina*. Leningrad: Priboj.

Kin, D. 1927. *Denikinshhina na Ukraine*. Har'kov: Knigospilka.

Kozerod, O. Briman, S. 1996. *Denikinskij rezhim i evrejskoe naselenie Ukrainy v 1919–1920 gg.* Har'kov: Kursor.

Kornovenko, S. 2010. *Ahrarna polityka uriadiv A. Denikina ta P. Vranhelija (1919–1920 rr.)*: avtoref. dys. ... dokt. ist. nauk. Kyiv: Instytut Istorii Ukrainy NANU.

Kravtsevych, V. 2000. Shcho stalosia v Kyievi 31 serpnia 1919 roku. *Viiskovo-istorichniy almanakh*, № 1. 24–45.

Krupina, V. 2005. *Bilyi rukh v Ukraini (1917–1920 rr.)*: avtoref. dys. kand. ist. nauk. Kyiv: In-t Istorii Ukrainy NANU.

- Kuz'min, G. 1958. *Grazhdanskaja vojna i voennaja intervencija v SSSR*. Moskva: Voenizdat.
- Kuras, I., red. 2003. Politychna istoriia Ukrainy. XX stolittia. Revoliutsiia v Ukraini: polityko-pravovi modeli ta realii (1917–1920). T. 2. Kyiv: Heneza.
- Litvin, A. 1996. *Repressii po-general'ski. Admiral A. V. Kolchak i general A. I. Denikin*. Krasnyj i belyj terror v Rossii. 1918–1922 gg. Moskva: Jauza.
- Mazepa, I. 2003. *Ukraina v ohni y buri revoliutsii 1917–1921 rr. Kamianetska doba. Zymovy pokhid*. T. 2. Kyiv: Tempora.
- Myronenko, O. 1997. *Denikinshchyna. Ukrainske derzhavotvorennia: nevytrebuvalny potentsial. Slovnyk-dovidnyk*. Kyiv: Lybid.
- Panov, D. 2003. «*Ocherki ruskoy smuty*» A. I. Denikina v obshhestvenno-politicheskoy bor'be 20-h — nachala 30-h gg. XX veka. Nizhnij Novgorod: NGASU.
- Pokrovskij, G. 1926. *Denikinshhina. God politiki i jekonomiki na Kubani (1918–1919 gg.)*. Har'kov: Proletarij.
- Protsyk, A. 2002. Rosiiskyy natsionalizm i Ukraina v dobu revoliutsii i hromadianskoj viiny. *Ukrainskyi istorychny zhurnal*, № 5. 130–139.
- Prohorov, A., red. 1980. *Denikinshhina. Sovetskij jenciklopedicheskij slovar'*. Moskva: Sovetskaja jenciklopedija.
- Reient, O. 1997. *Kirstivshchyna. Malyy slovnyk istorii Ukrainy*. Kyiv: Lybid.
- Reient, O. 1996. *Ukrainska revoliutsiia i robitnyctvo: Sotsialno-ekonomichni ta politychni zminy 1917–1920 rr.* Kyiv: In-t istorii Ukrainy NAN Ukrainy.
- Reient, O. 1999. *U robitniakh istorychnoi nauky*. Kyiv: Prosvita.
- Suprunenko, M. 1951. *Ukraina v period voiennoi intervencii ta hromadianskoj viiny (1918–1920 rr.)*. Kyiv: Derzhpolitvydav URSSR.
- Fedenko, P. 1992. *Povstannia natsii. Zbirnyk pamiaty Symona Petliury (1879–1926)*. Kyiv: Feniks. 76–108.
- Fedjuk, V. 1990. *Denikinskaja diktatura i ee krah*. Jaroslavl': JarGU.
- Hromov, S., red. 1987. *Grazhdanskaja vojna i voennaja intervencija v SSSR: Jenciklopedija*. Moskva: Sovetskaja Jenciklopedija.
- Shaporda, V. 2003. Ahrarna polityka A. Denikina ta yii vplyv na stanovyshe selian Pivdnia Ukrainy (serpen 1919 r. — sichen 1920 r.). *Naukovi pratsi*. T. 27. Vyp. 14, *Istorychni nauky*. Mykolaiv: Vyd-vo MDHU im. Petra Mohyly. 84–87.
- Shaporda, V. 2006. Antydenikynski selianskyi povstanskyi rukh na Odeshchyni (serpen 1919 roku — sichen 1920 roku). *Naukovi pratsi*. T. 48. Vyp. 35, *Istorychni nauky*. Mykolaiv: Vyd-vo MDHU im. Petra Mohyly. 108–111.
- Shaporda, V. 2005. Antydenikynski selianskyi povstanskyi rukh na Khersonshchyni (serpen 1919 roku — sichen 1920 roku). *Naukovi pratsi*. T. 37. Vyp. 24, *Istorychni nauky*. Mykolaiv: Vyd-vo MDHU im. Petra Mohyly. 134–137.
- Shaporda, V. 2001. Doslidzhennia denikinskoho okupatsiinoho rezhymu v Ukraini (hruden 1918 — sichen 1920 r.) u suchasni vitchyzniani istoriohrafii. *Istoriia. Naukovi pratsi*. Vyp. 159. T. 171. Mykolaiv: Vyd-vo MDHU im. Petra Mohyly. 107–110.
- Shaporda, V. 2011. Kulturna polityka denikinskoho okupatsiinoho rezhymu na Pivdni Ukrainy (seredyna 1919 roku — sichen 1920 roku). *Chornomorskyi litopys*. Vyp. 4. Mykolaiv: Vyd-vo MDHU im. Petra Mohyly. 99–103.